

KAMILA WÓJCIK
BIURO DOKUMENTACJI ZABYTKÓW W SZCZECINIE

DETAL ZABYTKOWYCH DOMÓW MIESZKALNYCH GMINY NOWE WARPNO

Gmina Nowe Warpno położona jest w północno – zachodniej części województwa zachodniopomorskiego nad Zalewem Szczecińskim, przy granicy z Niemcami. Jej zabytkowy zasób jest już w pełni badawczo rozpoznany i opracowany analitycznie¹. Jako najcenniejsze elementy krajobrazu kulturowego wymieniane są zachowane średniowieczne układy przestrzenne, XVIII – wieczne fryderycjańskie ulicówki, kościoły ryglowe, założenia pałacowo – parkowe, obiekty związane z przemysłem i gospodarką leśną. Charakterystyczne dla tego regionu, występujące w znacznej ilości, historyczne formy zabudowy mieszkalnej - zróżnicowane pod względem chronologicznym i typologicznym - to: chałupy wzniesione w konstrukcji ryglowej (z 2 poł. XIX w.), domy murowane z cegły ceramicznej (z k. XIX w.), domy mieszczkańskie (najstarsze z XVIII w.), kamienice czynszowe z 4 ćw. XIX w. i pocz. XX w., budynki willowe z lat 20 – tych XX w.

Niniejszy artykuł dotyczy charakterystycznego dla nich detalu elewacyjnego (ze szczególnym uwzględnieniem stolarek architektonicznych), określenia typowych dla regionu Pomorza Zachodniego i specyficznie lokalnych form zdobniczych.

Obserwowany w ostatnich latach *boom* inwestycyjny wywiera niestety swój niekorzystny wpływ na substancję zabytkową, szczególnie agresywnie niszcząc „kruche” elementy wystroju elewacji, stanowiące także o unikalnym charakterze i kolorycie

¹ Publikacje w języku polskim: A. Biranowska – Kurtz, Nowe Warpno, miasto – forteca zlokalizowana na wyspach, Materiały Zachodniopomorskie, T. XXXI, 1985r.; A. Biranowska – Kurtz, Wybrane zagadnienia dotyczące miast zachodniopomorskich na przykładzie Nowego Warpna, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria B, T. LXXXI, Warszawa 1987r.; A. Biranowska – Kurtz, Nowe Warpno w XIX i na pocz. XX w., Materiały Zachodniopomorskie, T. XXXV-XXXVI, 1989/90; A. Biranowska – Kurtz, Wykorzystanie drewna z perspektywy rozwoju urbanistycznego Nowego Warpna, Antikon 2003. Materiały konferencyjne IV Polsko-Niemieckiej Konferencji Architektura ryglowa-wspólne dziedzictwo, Szczecin 2003r.; B. Makowska, Ratusz w Nowym Warpnie – komunikat o stanie zabytku, Antikon 2003r.; J.M. Piskorski, O początkach i czasie lokacji Nowego Warpna, Materiały Zachodniopomorskie, T. XXVII, 1981r.; J. M. Piskorski, Jeszcze o początkach Nowego Warpna, Materiały Zachodniopomorskie, T. XXXI, 1985r.; M. Witek, Zabudowa wiejska i małomiasteczkowa na terenie polskiej części Puszczy Wkrzańskiej – waloryzacja zasobów, aktywizacja, Antikon 2003. Materiały niepublikowane w zasobach WKZ/BDZ w Szczecinie: A. Biranowska – Kurtz, Studium urbanistyczno-historyczne, Szczecin, 1985r.; D. Konopka, M. Opęchowski, Warunki ochrony konserwatorskiej Starego Miasta w Nowym Warpnie, Szczecin 1993r.; K. Kroman, Ratusz w Nowym Warpnie, Szczecin 1959; K. Kroman, Wstępne wnioski konserwatorskie dotyczące Nowego Warpna, Szczecin 1977r.; J. Bereźnicki, J. Kwilecka, J. Rogulski, Nowe Warpno, Stare Miasto, Inwentaryzacja konserwatorska, skala 1:1000, Szczecin 1956r.; M. Witek, Gmina Nowe Warpno, Studium krajobrazu kulturowego, Szczecin 2004r.;

poszczególnych miasteczek i wsi zachodniopomorskich. Prezentacja obiektów regionalnych ze skupieniem uwagi wyłącznie na szczegółach - coraz bardziej ujednoliconych i bezstylowych domów - pozwoli dopełnić, znany z licznych opracowań dokumentacyjnych, obraz architektoniczny miejscowości zachodniopomorskich.

Omówienia *decorum* obszaru nowowarpieńskiego dokonano na podstawie przeprowadzonego przez Biuro Dokumentacji Zabytków wiosną 2008 r. przeglądu terenowego obiektów zabytkowych (w ramach opracowywania Gminnej Ewidencji Zabytków), a porównanie zachodzących w ostatnim półwieczu zmian form historycznych umożliwił bogaty archiwalny materiał zdjęciowy (sprzed 1945 r. oraz z lat 50-tych, 70 – tych XX w.)².

I. NOWE WARPNO - MIASTO

Nowe Warpno - malowniczo położone nad Zalewem Szczecińskim i Jeziorem Nowowarpieńskim – nieprzerwanie od średniowiecza pełni funkcję ośrodka miejskiego. XIII - wieczne eliptyczne rozplanowane (lokacja w 1295r.) zdeterminowane zostało ukształtowaniem geograficznym dawnej wyspy (ostatecznie połączonej z lądem po likwidacji twierdzy nowożytniej i niwelacji terenu w 2 poł. XIX w.).

Zachowany do dziś układ przestrzenny najstarszej części miasta – z najcenniejszą zabudową historyczną – charakteryzuje się wydłużonym placem rynkowym ograniczonym od północy i południa dwiema głównymi ulicami (ob. ul. Warszawska i ul. Kościuszki), zachodnie zamknięcie tworzy gotycka bryła kościoła, od wschodu usytuowany jest budynek ryglowego ratusza (z 1697 r.). Szachownicowe kwartały zabudowy mieszkalnej rozdzielone są wąskimi uliczkami wytyczonymi prostopadłe do rynku, ku północnym i południowym brzegom półwyspu. Nowożytną genezę ma blok zabudowy na wydłużonym placu środkowym, pomiędzy kościołem i ratuszem. Jedyna droga wiodąca do miasta od strony lądu (od wschodu), dawna grobla, to obecna ul. Kościuszki, główna oś komunikacyjna miasta. W XVII w., po otrzymaniu statusu twierdzy, Nowe Warpno zostało ufortyfikowane obrzeżnym pasem umocnień z bastionami i rawelinem od str. wschodniej. Całkowita likwidacja obwarowań nastąpiła w l. 80 – tych XIX w., co umożliwiło rozwój przestrzenny miasta w kierunku wschodnim. Włączono do miasta parcele dotychczas niezabudowane, stanowiące zaplecze rolnicze miasta, z dzielnicą stodołą. Wytyczono nowe ulice Młyną, Rybacką, wschodnią część ul. Welletów. Znajdująca się tam zabudowa pochodzi z przełomu XIX/XX w. W tym czasie zostają też zabudowane parcele wokół wlotowej ul. Kościuszki (w części wsch. przechodzącej w ul. Wojska Polskiego).

Średniowieczna i nowożytna zabudowa Starego Miasta w ciągu wieków ulegała niszczeniu w licznych pożarach (1442 r., 1491 r., 1555 r., 1697 r.). Obecną jego zabudowę tworzą domy mieszczańskie wykonane w konstrukcji szkieletowej i mieszanej (z murowanymi ścianami frontowymi) oraz murowane z cegły ceramicznej, najstarsze z k. XVIII w. lub przełomu XVIII/XIX w., większość z 2 poł. XIX w. Są to budynki o prostopadłościennych bryłach, parterowe i 2 – kondygnacyjne, nakryte dachami dwuspadowymi (także z naczółkami), sytuowane obrzeżnie w blokach zabudowy, kalenicowo lub szczytowo, o zróżnicowanych wysokościach kalenic i kącie nachylenia połaci dachowych. Uzupełniają je w podwórzach niskie oficyny i budynki gospodarcze z ogrodami schodzącymi ku wodom Zalewu.

Zdjęcia lotnicze sprzed 1939r. dokumentują zwarte ciągi zabudowy pierzejowej wszystkich kwartałów rynkowych i ulic obrzeżnych³. Obecnie jedyną zwartą pierzeję tworzą budynki ustawione po północnej stronie placu rynkowego (przy pl. Zwycięstwa i środkowym odcinku ul. Warszawskiej). W czasie renowacji prowadzonej w latach 70 – tych XX w., ich elewacje zostały otynkowane ziemistym tynkiem cementowo – wapiennym, bez dbałości o zachowanie stylizacji historycznej. Niezmieniona pozostała skala, forma bryły i dachu,

² Karty zdjęciowe w zasobach archiwalnych WKZ/BDZ oraz Muzeum Narodowego w Szczecinie.

³ Zamieszczone w: Nowe Warpno, Studium urbanistyczno – historyczne, opr. A. Biranowska – Kurtz, Szczecin 1985r.

pierwotny układ i ilość osi, jednakże ujednoczenie fasad tynkiem, o bezstylowej kolorystyce, bez szacunku dla oryginalnego rysunku detalu, zubożyło wygląd domów staromiejskich. Materiał zdjęciowy sprzed renowacji potwierdza istnienie skromnego, ale znaczącego w kompozycji elewacji frontowych, detalu architektonicznego, mającego wpływ na grę światłocieniową i wyraz plastyczny fasad północnej pierzei rynkowej.

Wykonane przez służby konserwatorskie w l. 1956 – 1957⁴ zdjęcia dokumentują, w tej części miasta, domy otynkowane jasnym tynkiem o gładkich lub boniowanych licach (z zaznaczonymi żłobieniem boniami obejmującymi całe fasady, partie przyziemia lub tylko akcentujące naroża czy otwory drzwiowe). Okna ujęte były opaskami – gładkimi lub profilowanymi, z podokiennikami zamkniętymi gzymsami odcinkowymi. Poszczególne kondygnacje rozdzielały opaskowe gzymsy pośrednie i wieńczące (o kilkakrotnym drobnouskokowym profilowaniu, także łączące jedną linią wszystkie osie lub 2, 3 sąsiednie okna).

Współczesne elewacje domów mieszkalnych północnej pierzei rynkowej mają otynkowane lica frontowe bez nawiązań do dawnych form wystroju. W ośmioosiowym obecnie domu nr 9 – 10 (dwa osobne budynki scalone na wtórnie połączonych parcelach) zastosowano niezgodne z historycznym wystrojem płyciny o kształcie odwróconego trójkąta z okrągłym wykończeniem wierzchołka. Wtórne są też płyciny „zdobiące” dom przy pl. Zwycięstwa nr 11, a wypełnienia kwater sąsiedniego domu (nr 12) - półkola, romby o wklęsłych krawędziach, uproszczone formy kwiatów - wydają się być współczesnymi aranżacjami, nie nawiązującymi do form wcześniejszych (lub upraszczające ich wzór). Dom przy ul. Warszawskiej nr 25 zachował oryginalny układ płycin, o dolnej krawędzi zamkniętej linią łuku odcinkowego, wyżłobione wzory geometryczne budzą jednak wątpliwości.

Na zdjęciu z 1957 r., w widocznym na pierwszym planie domu mieszaczańskim, (obecnie Warszawska nr 19) okna piętra uzyskały ozdobniejszą oprawę, z nadprożami zamkniętymi dwiema esowymi wolutami, a kondygnacje rozdzielały prostokątne płyciny, nawiązujące do klasycystycznych wzorów, akcentowane uszakami z guttami. Obecnie elewacja jest otynkowana, bez opracowania plastycznego. W sąsiedniej kamieniczce (ob. Warszawska nr 17) podoknia tworzą gładkie płyciny wgłębne (dekoracja usunięta?). Fotograficzne ujęcie pozwala też bliżej przyjrzeć się stolarkom okiennym i drzwiowym tego domu.

Oryginalne okna to 4 – skrzydłowe stolarki ze stałym krzyżem okiennym (ślemię zamontowane w połowie wysokości otworu okiennego) o drobnożłobkowanej płaszczyźnie czołowej. Przeszklenia skrzydeł dzielone były dodatkowymi szczeblinami poziomymi na dwie równe kwatery. Datowane na poł. XIX w. – zachowały się do dziś w elewacji tylnej (dwa okna klatki schodowej). Boniowane ościeża głównego otworu zawierały drzwi ramowo – płycinowe (o 4 równych płycinach, dekorowanych plastycznymi rozetami). Porównanie dawnego wystroju budynku z obecnym, bezstylowym wyglądem pozostawia niekorzystne wrażenie zubożenia krajobrazu architektonicznego miasta.

Podobne odczucia wywołuje bezstylowy charakter samotnej kamieniczki, ustawionej w południowo - wschodnim narożu środkowego bloku zabudowy rynkowej, szczytem do wieży ratuszowej (pl. Zwycięstwa 14). Posadowienie w tak honorowym miejscu determinowało reprezentacyjny wygląd fasady. Zdjęcie z 1957r. ukazuje barokowo - klasycystyczny wystrój plastyczny (w konwencji estetyki prowincjonalnej), pozwalający datować obiekt na czas 2 poł. XVIII w – pocz. XIX w. Elewacja frontowa, 4-osiowa, zamknięta trójkątnym szczytem z okulusem, została gładko otynkowana z rozdzielającymi kondygnacje wąskimi listwami gzymsów. Naroża były akcentowane były boniami, ujmującymi także otwór drzwiowy, przesklepiony łukiem koszowym. Okna ujmowały opaski, na piętrze tylko w górnej części okna (z podkreśleniem krawędzi pojedynczą łezką). Podoknia zdobiły festony – chusty, podwieszane na dwóch guzach, o delikatnym rysunku ornamentu. Lico w partii piętra artykułowane było pilastrami z kapitelami stylizowanymi na korony. Harmonijne opracowanie plastyczne fasady cechuje lekkość i elegancja form, zakłócona

⁴ Autorzy zdjęć: Z. Radacki, W. Wojtkiewicz, zbiory archiwalne Urzędu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie.

wtórną płyciłą z malowanym szyldem reklamowym (z okresu międzywojnia). Obecnie elewacja kamieniczki, przebudowana po 1960 r., wyprawiona grubą warstwą tyku, pozbawiona jest jakichkolwiek cech stylowych.

W obrębie Starego Miasta, kształtujące sylwety brył, szczyty wolutowe mają tylko trzy budynki (przy ul. Warszawskiej 21 i 45 oraz Kościuszki 32), wydatowane na pocz. XIX w. Ich fasady zamknięte są jednolitymi formalnie szczytami, których podstawy flankują niskie słupki owalnie zamknięte. Spływy boczne w dwupoziomowym układzie przedzielone są gzymsem, pierwotnie z fryzmem kostkowym, okna mają półkoliste wykroje. Identyczna forma szczytu wieńczyła otynkowany front parterowej chałupy ryglowej w zabudowie środkowego bloku rynkowego (niezachowana, pierwotnie ustawiona w północnej pierzei ul. Kościuszki, w sąsiedztwie ob. chałupy nr 8). Oryginalna w tym przypadku forma zwieńczenia niskiej, wąskofrontowej chałupy spotęgowała efekt reprezentacyjności skromnej bryły. W k. XIX w. tego typu „paradne” przemurowania wcześniejszych budynków mieszkalnych to przejaw ogólniejszej tendencji, podkreślającej wzrost zamożności mieszkańców małych miasteczek i wsi.

Bardziej zbliżony do form barokowych jest szczyt domu przy ul. Warszawskiej nr 45. Fotografie archiwalne dokumentują w tej części ulicy zwartą zabudowę, z budynkami ustawionymi wyłącznie szczytem. Spośród ich trójkątnych i naczółkowych form, wyróżniał się nieistniejący już dziś dom zamknięty stromym szczytem o późnorenansowej formie spływów zdobionych kulami (w 4 – poziomym układzie wolut).

W oglądanej z lotu ptaka przedwojennej panoramie staromiejskiej dostrzec można liczne budynki wykonane w tradycyjnej dla Pomorza Zachodniego konstrukcji szkieletowej. Pośród domów tworzących ciągi ulic Kościuszki, Welletów, Kilińskiego wyraźnie wyróżniają się bryły o charakterystycznych, szachownicowych podziałach elewacji. Ich regularne układy urozmaicały krzyżowe i diagonalne linie zastrzałów w partiach szczytów i ścian bocznych, a także ozdobne formy listwowej oprawy okien, z opaskami bocznymi zamkniętymi guttami i faliście profilowanymi listwami ościeży dolnych (np. w wystroju nieistniejących domów przy ul. Kościuszki 2, Welletów 21, Kilińskiego 8 czy dawnej plebanii przy ul. Kościelnej). Mimo przetrwania bez zniszczeń II wojny światowej, w latach powojennych, uległy szybkiej dekapitalizacji i zostały wyburzone.

Obecnie w pełni zachowane są tylko dwa przykłady budynków szkieletowych: dwukondygnacyjny dom szerokofrontowy przy pl. Zwycięstwa 3 (z k. XVIII w.) i dawna chałupa rybacka przy ul. Kościelnej 2 (z przełomu XVIII/XIX w.), w innych, częściowo przemurowanych, konstrukcja ryglowa ogranicza się do elewacji bocznych i tylnych.

Rekonstrukcję zabudowy pustych obecnie parcel obszaru staromiejskiego umożliwiają archiwalne zdjęcia wykonane w latach 30 – tych XX w.⁵. W południowej części Starego Miasta, w narożnej części obecnych ulic Kilińskiego i Welletów znajdowały się dwa, wielobryłowe, 2 – kondygnacyjne, domy szkieletowe przekryte dachami dwuspadowymi (dom skrajny z naczółkiem do ul. Kilińskiego).

Zabudowa południowo – wschodniego narożnika placu rynkowego (skrzyżowanie ulic Kościuszki i Kilińskiego) została uwieczniona na obrazie Hansa Hartiga z 1931r. „Miasteczko zimą”⁶. Przedstawiony tam fragment miasta w kierunku wschodnim, ukazuje w widoku perspektywicznym zabudowę południowej pierzei ul. Kościuszki. Trzy pierwsze dwukondygnacyjne budynki ulokowane były kalenicowo do ul. Kościuszki. Strefę międzyokienną wypełniały płaszczyzny wydłużonych szyldów reklamowych, część parterowa pełniła funkcje usługowe (widoczne witryny sklepików bądź warsztatów rzemieślniczych), okna parteru osłaniały okiennice deskowe. Nie istniejący budynek przy ob. szkole podstawowej (dawny dom towarowy) ustawiony był szczytem naczółkowym w stronę placu rynkowego.

Cennym źródłem ikonograficznym jest zdjęcie ul. Welletów, wykonane z kierunku wschodniego, ukazujące nieistniejącą w całości zabudowę południowej pierzei ulicy, którą

⁵ Przechowywane w archiwum fotograficznym Muzeum Narodowego w Szczecinie.

⁶ Reprodukacja obrazu w zbiorze zdjęć archiwalnych Muzeum Narodowego w Szczecinie.

tworzyły domy mieszczańskie o układach formalnych opracowanych analogicznie jak w pierzejach rynkowych.

Uzupełnieniem wystroju fasad kamieniczek mieszczańskich były szczególnie ozdobnie opracowane drzwi główne. Obecnie - wstawione w miejsce dawnych, niezachowanych, współczesne drzwi - o prostych, czysto użytkowych formach, bez stylizacji historycznej, mogą nasuwać błędne wyobrażenie o „nijakiej” przeszłości jednego z wielu miasteczek zachodniopomorskich. Tymczasem XIX – wieczny rozwój osady rybackiej miał także swoje odzwierciedlenie w rozkwicie miejscowego rzemiosła.

Dzięki zachowanej w szczecińskim Muzeum Narodowym kolekcji 21 zdjęć poniemieckich, możemy zobaczyć niezwykle interesujący zespół dawnych stolarek drzwiowych (21 obiektów) z 2 poł. XVIII w. i pocz. XIX w., stanowiących wyposażenie nowowarpieńskich domów. Umieszczone przy zdjęciach podpisy lokalizują je w domach przy ul. Warszawskiej (niem. Nordstrasse), Kościuszki (niem. Königstrasse), Żeromskiego (niem. Oststrasse), Welletów (Wendenstrasse). Niepodważalna wartość artystyczna została wysoko oceniona przez ówczesnych zabytkoznawców - stanowią wyłączny temat zdjęcia (widok frontowy, przy zamkniętych skrzydłach).

Ponieważ żadne ze sfotografowanych drzwi nie zachowało się do naszych czasów, określenie konstrukcji jest hipotetyczne (na podstawie analogii ze stolarkami w innych miejscach województwa). Większość przykładów to drzwi ramowo – płycinowe, kilkoro o konstrukcji deskowo – szpungowej z nałożonymi od strony przedniej ramami 1- lub 2 – polowymi, opierzanymi deszczułkami, o profilowanych krawędziach uwypuklających ułożenie wzoru „jodełki”. Środki akcentują plakiety w kształcie rombu z reliefem zaznaczoną ornamentacją.

Stylistycznie najstarsze to dwoje drzwi prezentujących późnobarokowe układy formalne awersów, z górnymi i środkowymi ramiakami ukształtowanymi wolutowo (drzwi niezachowanego domu z ul. Welletów, daw. Wendenstrasse 118 i niezidentyfikowanego parterowego domu ryglowego). Powtarzające ich kształt płyciny ograniczają linie rocailowego obramienia o falistych narożach (rocaille i koguci grzebień). Na górne ramiaki lub wydłużone górne płyciny nakładane są rzeźbione laurowe festony (podwieszane w narożach guzami). Styl biedermeieru (niemiecka odmiana późnego klasycyzmu) prezentują awersy o spokojnej, geometrycznej dekoracji. Prostokątne kształty płycin (najczęściej w układzie 3 – płycinowym, ale także 2 -, 4 -, i 5 – płycinowym na każdym skrzydle) zdobią motywy geometryczne (wypukłe reliefy owali, rombów, prostokątów z uszakowymi narożami, a także o zdwojonym konturze), występują też motywy słonecznych tarcz (plakiety drobnożłobkowane).

Drzwi domostw przy ul. Kościuszki wyróżniają meandrowe załamania naroży i krawędzi płycin. Środki pół płycin akcentowane są też reliefami rozet czy form o migdałowym wykroju. Starannie opracowano listwy przymykowe (kolumienki lub pilastry o pojedynczych, niepowtarzalnych formach głowic - kostkowych nakładek z drobiazgowo wyciętymi motywami ornamentalnymi) a także gzymsowe ślemiona zawierające zróżnicowane reliefowe fryzy geometryczne.

Uzupełnieniem całości są szczególnie dekoracyjne nadświetla o szczeblinach promieniście rozchodzących się ze środkowej półkolistej palmety (tarczy słonecznej, akcentowanej koncentrycznym żłobieniem). Wprowadzone pomiędzy nie szczebliny gięte tworzą fantazyjne układy łuków wklęsłych i wypukłych (niepowtarzalne modele w kolejnych drzwiach). Skromniejszą wersję prezentowały nadświetla dzielone pośrodku słupkiem o faliście ciętych krawędziach, przechodzących ku dołowi w symetrycznie wygięte esownice, ujmujące fantazyjny owal przeszklenia.

Na czarno – białych reprodukcjach widoczne są światłocieniowe kontrasty malatur awersów.

Zachowane obecnie, historyczne stolarki Nowego Warpna (omówione osobno w dalszej części pracy) mają neostylowe rozwiązania awersów, oparte na popularnych, katalogowych wzorach. Reminiscencją wzorów dawniejszych jest układ szprosów nadświetla domu przy ul. Warszawskiej 5 i 25, a także kształty słupków dzielących nadświetla domów przy ul. Kościuszki 16 czy ul. Słonecznej 6 (z wyodrębnionym owalnym polem na numer

domu). Odnalezione przykłady dekoracji (niepełnej) awersu miejscowej odmiany biedermeieru 1 poł. XIX w. prezentują dwuskrzydłowe drzwi domu przy ul. Słonecznej 4 i ul. Żeromskiego 1 (forma listew przymyku).

Na czas przełomu XIX/XX w. i pocz. XX w. datuje się nowa zabudowa miasteczka – powstają wówczas kamienice czynszowe o układach plastycznych fasad wzorowanych na wielkowiejskich kamienicach Szczecina. Są to 2 – kondygnacyjne, wieloosiowe, murowane budynki wolnostojące, na wydłużonych prostokątnych rzutach. Swoimi skromnymi bryłami (bez ryzalitów, wykuszy, czy narożnych wieżyczek) nie zdominowały zabudowy miasteczka w obrębie Starego Miasta jak i wlotowej ulicy Kościuszki i Wojska Polskiego, gdzie ustawione są wymiennie z niską zabudową, obok parterowych domów jednorodzinnych, z 2 – osiowymi wystawkami pośrodku frontowych połaci dachowych.

Tynkarska dekoracja architektoniczna kamienic została zakomponowana tylko w elewacjach frontowych, boczne i tylne pozostawiono bez opracowania plastycznego. Użyte do wystroju ornamenty tworzą jednorodny zestaw popularnych ówczasie motywów, czerpiących ze stylistyki renesansu włoskiego, ograniczony do kilku podstawowych form, zestawionych w typowe układy kompozycyjno – formalne, powtarzalne w każdym kolejno oglądanym obiekcie.

W kompozycji plastycznej fasad wyraźnie podkreślone są podziały horyzontalne, prowadzone przez gzymsy kordonowe (jednocześnie podokienne), a także wydatne gzymsy wieńczące, wsparte na kroksztynach zdobionych liściem akantu. W niektórych obiektach podziały te zrównoważone są wertykalnymi liniami, połączonych płycinami sztukatorskimi, osi okiennych parteru i piętra (Kościuszki 3, Reymonta 8, Wojska Polskiego 3).

Ościeża prostokątnych otworów okiennych ujmują opaski z podkreślonymi uszakowym wyłamaniem narożami górnymi, nadproża wieńczą gładkie fryzy, spięte kluczem i flankowane rautami, zamknięte tympanonami (trójkątnymi, pełnymi lub przerwanymi w osi, półkolistymi, najczęstszym wypełnieniem pól są sztukatorskie odlewy muszli). Występują też proste odcinki gzymsów jako zamknięcie belkowania nadproży. Podoknia (zarówno pierwszej jak i drugiej kondygnacji) opracowano w formie płycin ujętych pilastrami, zdobionych sztukatorskimi ornamentami (girlandy, akant, arabeska) lub geometrycznymi wzorami (koła, romby, prostokąty z krzyżowym przecięciem krawędzi). Identyczne oprawy otrzymują otwory drzwiowe, nie wyróżniające się z tła elewacji szczególniejszą formą portalu.

Ozdobniejszą dekorację elewacji, ale utrzymaną w tej samej konwencji, otrzymała kamienica przy ul. Wojska Polskiego 3, w której okna piętra mają oprawy edikułowe (fronton wsparty na jońskich kolumnach), a okna parteru ujmują pilastry „w okowach”. Naroża bryły akcentują bonie diamentowe, przedzielone obłymi formami kaboszonowych opasek. Widoczne jeszcze w latach 80 – tych XX w. lambrekinowe osłony żaluzji (obecnie niezachowane) dopełniały wystrój kamienicy.

Wyważone proporcje i harmonijny układ neorenesansowej dekoracji cechuje bryłę kamienicy narożnej przy ul. Welletów 18, a także niezachowanej kamienicy przy pl. Zwycięstwa (stojącej pierwotnie przy kamieniczce nr 14)⁷, ze strefą podgzymsową zdobioną wicią akantu.

Nietypowy do wyżej omówionego układ ornamentacji ma kamienica przy ul. Kościuszki 50 - detal neorenesansowy zastosowano w elewacjach bocznych, a frontowa (przebudowana w l. 20 – tych XX w ?), zdominowana przez wieloboczny, asymetrycznie ustawiony, ryzalit z werandą, pierwotnie zawierała uproszczoną dekorację (jedyne elementy ozdobne to esownice w nadprożach okien piętra, obecnie niezachowane).

Wśród zabudowy ul. Kościuszki indywidualne opracowanie wyróżnia dwie bryły domów nr 32 (z łukową linią opasek nad prostokątnymi oknami) i nr 20 (o dekoracji eklektycznej łączącej motywy gotyckie i renesansowe).

Stanowiące wyposażenie architektoniczne stolarki okienne i drzwiowe swoją dekoracją wpisują się w neorenesansową stylizację kamienic. Drzwi główne to przeważnie dwuskrzydłowe konstrukcje ramowo – płycinowe, najczęściej w układzie 2 – płycinowym

⁷ Zdjęcie wyk. przez G. Soleckiego, zamieszczone w: K. Kroman, Wstępne wnioski konserwatorskie dotyczące Nowego Warpna, maszynopis, Szczecin 1977r., archiwum WKZ/BDZ w Szczecinie.

z awersami zdobionymi: arabeskowymi aplikacjami (wytlaczanymi w blasze cynkowej), nakładanym opierzeniem edikułowym górnych przeszklonych pól lub płycin, ujętych u dołu ozdobnie ciętymi listwami. Dolne kwadratowe płyciny wypełniają plakiety o kształcie rombu, krzyża greckiego, rautu, ośmioboku, uzupełnione w narożach guzami. Środkowe ramy zawierają wąskie płyciny lub pseudopłyciny wypełnione ornamentem diamentowym.

Lokalnym wyróżnikiem (ze względu na dużą powtarzalność motywu) jest stolarska dekoracja nadświetli – umieszczane w środkowej osi słupki mają formę tralkowej szpicy, ustawionej na miniaturowym postumencie, flankowanym fantazyjnymi wolutami (Kościelna 2, Wojska Polskiego 3) a także tabliczki zawierającej pierwotny numer domu o kształcie stylizowanym na formę antycznego frontonu (boczne krawędzie podkreślane żłobieniem, lub ujęte wolutowymi uszakami (ul. Kościuszki 59 i 65, ul. Rybacka 4, Wiejska 4).

Zwraca też uwagę większa dekoracyjność ślemion, wzorowanych zapewne na starszych stylowo drzwiach staromiejskich. Ich typowa gzymsowa forma ma lico zdobione ornamentальnymi fryzami: ząbkowymi bądź diamentowymi, poprzecznym żłobkowaniem, alternacją raut – guz. Często też ornament ślemienia powtarza się w listwie nałożonej na górną krawędź ramy.

Kunsztowną budową i bogatym opracowaniem wyróżniają się trójskrzydłowe drzwi bramne budynków przy ul. Warszawskiej 9 i pl. Zwycięstwa 3, o symetrycznej dekoracji z licznymi nakładanymi elementami o bogatych neorenesansowych motywach architektonicznych.

W czasie przeprowadzonej inwentaryzacji, stwierdzono tylko dwa przykłady drzwi o dekoracji secesyjnej. W drzwiach domu przy ul. Reymonta 1, mimo zniszczeń, w zdobieniu awersu czytelna jest secesyjna linia ornamentu (kwiaty tulipana?). Drugim przykładem są drzwi wewnętrzne, w sieni domu przy ul. Kościuszki 22, ze słupkiem o płynnej linii i barwnym przeszkleńiu (szybki o fakturowanej powierzchni z motywem stylizowanych różanych pąków).

Domy posadowione przy bocznych, równoległych do głównego traktu miejskiego, ulicach: Wiejskiej, Słonecznej, Polnej, zachowały charakter zabudowy rolniczej (zagrodowej). Budynki mieszkalne to chałupy małej skali 3 -, 4 – osiowe, zamknięte dachami dwuspadowymi. Okna ścian frontowych zdobione są oprawami tynkarskimi wzorowanymi na wystrojach kamienic neorenesansowych. Literalne powtórzenie w bryłach małej skali ornamentacji charakterystycznej dla wieloosiowych kamienic wskazuje na dużą popularność modnych motywów, jednakże wyraz estetyczny tak zakomponowanych, krótkich ścian frontowych cechuje brak właściwych proporcji.

Typowy dla tej grupy obiektów zabytkowych Nowego Warpna - całościowo zachowany - wystrój plastyczny, z oryginalnymi stolarkami prezentuje jedna tylko chałupa z ul. Polnej 4. Ościeża otworów pseudoboniowanej elewacji ujmują opaski, zamknięte belkowaniem z fryzem zdobionym rozetkami. Okna podzielone krzyżem okiennym (słupek w formie dwóch kolumniek korynckich), zaopatrzone są w okiennice deskowo – szpungowe. Drzwi o typowej dla Nowego Warpna dekoracji.

Z lat 20 – tych XX w. pochodzi zabudowa willowa ul. Kościuszki, Wojska Polskiego i Słonecznej. Budynki mają bardziej urozmaicone bryły z ryzalitami i murowanymi bądź drewnianymi gankami, o mansardowym przekryciu, w połaciach dachowych występują lukarny, facjatki, wole oka. Detal elewacji jest dyskretny, ograniczony do minimum. Funkcje dekoracyjne pełnią odsłonięte elementy konstrukcji szkieletowych partii poddaszy (ul. Kościuszki 47, ul. Słoneczna 24), pojawiają się finezyjne snycerskie oprawy wystawek dachowych (ul. Wojska Polskiego 6) i drewnianych ganków, komponowane pojedynczo w elewacjach płyciny tynkarskie mają uproszczone klasyczne kształty z akcentami gutt w narożach.

W sieniach domów nowowarpieńskich licznie zachowały się oryginalne posadzki, z lat 20 – tych XX w., ułożone z barwnych, ornamentowanych płytek ceramicznych. Powtarzalne motywy wzorów to: fantazyjne rozety wpisane w koła i wieloboki, ośmioramienne gwiazdy i romby tworzące geometryczne kompozycje, otoczone pasem bordiur (ul. Kościuszki 4, 22, 40, pl. Zwycięstwa 10, 12, ul. Żeromskiego 1, ul. Kościuszki 4). Występują też dwubarwne,

kontrastowe zestawienia płytek sześciobocznych i w kształcie rombów (ul. Warszawska 49, pl. Zwycięstwa 11) oraz tworzące graficznie – abstrakcyjne wzory (pl. Zwycięstwa 5).

Montowane pośrodku lub w głębi sieni jednobiegowe schody mają, powtarzalne w kolejno oglądanych wnętrzach domów, ażurowe, tralkowe balustrady (z wąskich, toczonych tralek), u dołu zamknięte profilowanym słupkiem.

Swoistą ciekawostką, niedostrzeganym szczegółem nowowarpieńskich ulic są, poprzedzające progi drzwi głównych, dwustopniowe schodki, wyłożone ryflowanymi płytkami kamionkowymi (z pocz. XX w.), których wzór (siatka rombów) powtarza się niemal we wszystkich domach historycznych.

II. NOWE WARPNO - GMINA

Spośród kilkunastu jednostek osadniczych gminy Nowe Warpno - największe to wsie: Brzózki, Karszno i Warnołęka. Średniowieczną metrykę mają Karszno (pierwsza wzmianka z 1248r.) oraz Warnołęka (pierwsza wzmianka – XIV w.). W ciągu wieków ich pierwotne układy przestrzenne (przypuszczalnie ulicowe lub owalnicowe) uległy przekształceniom. Karszno to obecnie osada podmiejska (przedmieście Nowego Warpna) z luźną zabudową wzdłuż drogi i zespołem pałacowo – parkowym w południowej części założenia. Warnołękę cechuje układ widlicowy (dwuosiowy), udokumentowany na XIX - wiecznych mapach. W obu miejscowościach dominantami architektoniczno – kompozycyjnymi pozostają XVIII – wieczne kościoły ryglowe, otoczone dawnymi cmentarzami przykościelnymi. Brzózki założone w 2 poł. XVIII w. (w 1777r. – osadzono pierwszych 10 kolonistów) wyróżniają się czytelnym do dziś, typowym dla wsi fryderycjańskich ulicowym rozplanowaniem osady, z luźną zabudową zagrodową rozlokowaną wzdłuż głównej ulicy wiejskiej. Pozostałe miejscowości to dawne osady śródleśne lub kilkudworcze wybudowania, przekształcone w miejscowości o charakterze letniskowym⁸.

Na obszarze gminy, najstarsza zachowana zabudowa zagrodowa to wykonane w konstrukcji szkieletowej - tradycyjnej dla regionu pomorskiego - chałupy i budynki gospodarcze w Brzózkach, datowane na 2 poł. XIX w. Walory estetyczne ich czarno – białych, szachownicowych elewacji – wynikające z czystej formy konstrukcyjnej – decydują w dużej mierze o specyfice i odrębności krajobrazu kulturowego tej części Polski. Niestety, ubiegłoroczny przegląd obiektów wykazał współczesne zmiany oryginalnej substancji zabytkowej.

Z ośmiu obiektów (w tym 5 chałup) zinwentaryzowanych w 1977r. – prezentujących wówczas, pierwotną, XIX – wieczną, formę bryły oraz układ kompozycyjny elewacji, obecnie tylko jeden obiekt mieszkalny (chałupa nr 6) zachował niezmienioną formę (włącznie ze stolarkami okiennymi). Pozostałe przemurowano w całości, lub tylko w części frontowej, a oryginalne stolarki wymieniono na plastikowe jednoramowe konstrukcje.

Zdjęcia z lat 70-tych XX w. dokumentują ich historyczną formę i podziały⁹. Właściwe dla domów szachulcowych były konstrukcje ościeżnicowe, 4 – podziałowe, ze stałym krzyżem okiennym o przesuniętym ku górze śłemienu. Skrzydła otwierane na zewnątrz, w podśłemienu podzielone wąską szczebliną poziomą na dwie, równe kwatery. Okna wyposażono w okiennice ramowo – płycinowe (w układzie 2 – płycinowym, wielkość płycin dopasowana do wielkości skrzydeł okiennych). Elementem zdobiacym były nałożone opaski deskowe (listwy nadprożowe z ozdobnie wyciętą górną krawędzią w formie trójkątnych naczółków lub symetrycznych esownic). Analogicznie opracowane listwy wieńczyły też drzwi główne.

W drzwiach, montowanych pośrodku elewacji frontowych, zwracały uwagę nadświetla o fantazyjnym układzie giętych szczeblin, pozostające pod wpływem dekoracyjnych

⁸ M. Witek, Studium krajobrazu kulturowego, Gmina Nowe Warpno, Szczecin 2004, archiwum WKZ/BDZ.

⁹ Zdjęcia zamieszczone w: Katalog budownictwa ludowego - Gmina Nowe Warpno, PP PKZ Szczecin, 1977r., archiwum WKZ/BDZ.

rozwiązań Nowego Warpna. Udokumentowane na zdjęciach najstarsze konstrukcje drzwi nie zachowały się, jedyny szczątkowy przykład to forma słupka z półkolistą, „słoneczną” podstawą w pozostawionym starym nadświetlu, w przemurowanej współcześnie chałupie ryglowej nr 12.

W sąsiadującej z Brzózkami Warnołęce, bardziej dekoracyjnym układem konstrukcji szkieletu części frontowej wyróżnia się chałupa z k. XIX w. (obecnie nr 7), gdzie rytm prostopadłych względem siebie słupów i rygli, dynamizują diagonalne linie mieczy w górnej części pól międzyryglowych, a trójkątne nadproża otworów okiennych ograniczają krzyżujące się zastrzały (obecnie zachowane tylko dwa oryginalne okna ościeżnicowe o zamknięciu linią trójkątną). Oryginalność wystroju domu potęguje efekt przesłonięcia wszystkich pozostałych elewacji okładziną tynkarską, z zaznaczonymi żłobieniem boniami.

Analogiczny układ kompozycyjny pól okiennych i nietypowy kształt stolarki (z odmiennym opracowaniem krzyża okiennego) został powtórzony w jednym jeszcze budynku z k. XIX w. – willi w Maszkowie (ob. nr 7). Jest to budynek o jednokondygnacyjnej bryle z wywyższoną partią poddasza i dominującą dwuosiową wystawką frontową. Elewacje cechuje arytmiczny układ słupów, rygli i krzyżowych zastrzałów. O wyrazie plastycznym decydują też wydatne okapy, w szczytach ścian bocznych i wystawki podparte na podwieszonych ściągach i oprofilowanych mieczach. Trójkątne pola szczytów bocznych wypełnione są ażurową płyciną ze stylizowanym motywem roślinnym.

Podobnie bogato opracowano elewacje ryglowego domu letniskowego w Karsznie (ul. Szczecińska 5), o symetrycznym układzie dekoracji kwater. Ocieniająca południową ścianę szczytową okap wsparty jest na narożnych, rozbudowanych konstrukcjach ściągów. Waler dekoracyjny elewacji wzmacnia wysunięcie przed lico końcówek belek stropowych, oprofilowanych uskokowo i przesłonięcie listwami pól pomiędzy nimi, co imituje linię gzymsu kordonowego.

Domy murowane z cegły ceramicznej – typowe dla wiejskiego budownictwa mieszkalnego 1 ćw. XX w., sytuowane kalenicowo przy głównych ulicach, na frontach zagród - mają charakterystyczne, nietynkowane bryły o fasadach 4-, 5-osioowych. Cecha wspólna, łącząca je w jednorodny typologicznie i chronologicznie zespół to ceramiczny wystrój trójkątnych szczytów ścian bocznych o identycznym schemacie kompozycyjnym. Krawędzie boczne podkreślane są fryzami schodkowymi, a ich podstawy wydziela pas fryzu ząbkowego (z przekątniowo ustawionej 1 lub 2 warstw cegieł), ujęty w „ramę” z ceglanych główek (Brzózki 1, 2, 10, 29, 31, Warnołęka 5, 13, 15, 25, 30, Myślibórz 6, 23, Mszczuje 5). W niektórych obiektach fryz kostkowy akcentuje tylko naroża szczytów (Brzózki 5, 7). Urozmaiceniem zbiegających się uskoków są, podpierające je, ceglane kroksztynki (Myślibórz Mały 1, Mszczuje 5). Gzymsy wieńczące (podokapowe) elewacji frontowych - podobnie opracowane – jako fryzy kostkowe – w większości niezachowane (skute).

Skromne wystroje ceramiczne frontów ograniczone są do podkreślenia osi okiennych odcinkami gzymsów nadprożowych (dopasowanych do prostych lub odcinkowych przesklepień otworów). Okna mają też oprawy tynkarskie (z fryzem i trójkątnym naczółkiem).

Pośród powtarzalnych aranżacji – oryginalnością układu kompozycyjnego wyróżnia się dom nr 7 w Brzózkach, gdzie detal ceglany zestawiono kontrastowo z białym tłem lica elewacji (z cegły wapiennej).

Zachowane stolarki okienne omówionych domostw są 4 – podziałowe, z krzyżem okiennym opracowanym stolarsko, stolarki drzwiowe o neorenesansowej wzornikowej formie awersów, powielają układy i dekoracje znane z równowiecznych drzwi Nowego Warpna.

Podsumowując - przedstawiona charakterystyka form historycznego detalu gminy Nowe Warpno – to kolejna próba zwrócenia uwagi na problem zanikania indywidualnego charakteru zabytkowych miejscowości zachodniopomorskich. Przeprowadzane przez pracowników Biura Dokumentacji Zabytków przeglądy terenowe wykazują niestety postępującą unifikację elewacji domów, ocieplanych, pozbawionych wystroju tynkarskiego i dawnych stolarek na rzecz plastikowych, szczelnych konstrukcji. Wciąż potwierdza się spostrzeżenie, że zachowanie tradycyjnych rozwiązań lub odtworzenie rzemieślniczych stolarek (zużytych przez upływ czasu, ale nie całkowicie zniszczonych) zależy wyłącznie od

dobrej woli mieszkańców, a przeszło stuletnie zabytkowe formy dekoracji nie wytrzymują już konkurencji z nowoczesnymi gustami i aspiracjami do maksymalnej wygody współczesnych właścicieli.